

СВЕТОЗАР МАРКОВИЧ И ХРИСТО БОТЕВ

В. Вулетиц (Югославия)

Историческите личности, чиито имена сме обединили в наслова на този труд, са свързали почти отпреди сто години съдбините си в историята на сръбския и българския народ, олицетворявайки по този начин единния процес на зараждането на тяхната съвременна история и култура. Всичко, произлязло на Балканите през шестедесетте и седемдесетте години на миналия век, е толкова значително за съвременната история и култура на балканските народи, че трябва да се положат немалко научни усилия, за да изучим изцяло дадените исторически събития, да схванем техните вътрешни закономерности и се озовем в руслото на онези невидими, многократно кръстосващи се течения, които тогава органически са свързвали нашите народи и са определили тяхната по-сетнешна историческа съдба. В редицата опити, предприемани досега с цел да се изяснят събитията от онова време и да се характеризат отделните личности, които така или иначе определят тези събития, се чувства известна тенденция към изолация и стремеж да се разглеждат фактите в тяхната значимост, откъснато от общоевропейските процеси, ограничавайки ги в тесните славянски рамки и намалявайки по този начин, бих казал, общото им значение. При това нерядко авторите са изпадали в патетичност и национализъм, били са некритични и сами са се поддавали на екстаз. Впрочем имало е изследователи, чужди на подобна афектация и прекалени увлечения, които са успявали да потиснат собственото си външение, съпровождащо обезателно всяко изследване, особено такова, извършено в твърде безпокойно и въълнуващо време. Естествено такива изследователи са постигали по-крупни и значителни резултати.

Национално-освободителното и революционно-демократичното движение у българи и сърби е единно по своята същност и по получените резултати. Това единство не изключва обаче доста видни различия, които са напълно понятни и естествени, като се има предвид, че се касае за два различни народа, които са имали в далечното минало свои отделни исторически пътища. Следователно аз говоря за единство в самата същина на процеса, без да игнорирам различията, придаващи на това единство особен специфичен вид. Една от главните черти на това единство се заключава във факта, че движението през шестдесетте и седемдесетте години на миналия век у българи и сърби, чието най-пълно въплъщение е дейността, както и личностите на Христо Ботев и Светозар Маркович, представлява съставна част на общоевропейското движение по онова време.

Започналият в първите десетилетия на XIX век мощен процес на освобождение на балканските народи не можеше да бъде спрял с нищо. Вътрешният кипеж, дълбоките сътресения, трескавите усилия, насочени към това — по най-кратък път да се изтръгнат от робството, изостаналостта и примитивизма, са господствували на Балканите в течение на целия изминат век. Мощните процеси на историческите движения се отразявали най-вече върху развитието на обществената мисъл, култура и литература като най-чувствителни по своята форма. Шестдесетте и седемдесетте години на миналия век е време на големи събития в Европа, период на създаване нови форми на обществен живот, възникнали като необходима последица от великата 1848 година, период на много смело и решително излизане на много народи на пътя на ускореното развитие. Това е времето на постепенното разпадане на трите мощни европейски държави — Австро-Унгария, Турция и Русия.

В края на тридесетте години на миналия век в борбата на европейските народи се появява и съвременният социален фактор — работническото движение. Бурният процес на формиране на нациите и националните държави и засиленото работническо движение в интересуващия ни тук период получава нови импулси. Събитията в Европа, в резултат на които под натиска на новите обществени сили са разклатени царства, ускоряват съзряването на балканските народи. Макар и с известно закъснение сред тях стремително се развива самосъзнанието, укрепва мисълта за класова борба на качествено нова основа. Този факт ускорява вътрешната диференциация във вече започналите освободителни движения на балканските народи. С падането в Австрия на Баховия абсолютизъм, в Сърбия пада режимът на уставобрадители и в същото време у българите започва енергично да се развива национално-освободителното движение начело с Раковски. След завършване на Кримската война, един от най-значителните фактори в руската история става руската революционна демокрация, изиграла огромна роля в по-нататъшното развитие на сърби и българи.

Шестдесетте години, когато на историческата сцена у българи и сърби се появяват Христо Ботев и Светозар Маркович, са решителни за по-нататъшното формиране на национално-освободителните движения на тези два народа и след това в края на десетилетието, за възникването на цяло поколение революционни демократи. През шестдесетте години българи и сърби са на страната на италианците, борещи се против Австрия, на немци, въстали също против Азстрия, както и на страната на поляците в борбите им срещу Русия. В борбата на поляци и италианци те виждат и част от своята борба за национално освобождение. По това време движението на славянските народи в Австрия укрепва и интензивно се извършва подготовката на въоръжено въстание на славяните в Турция. В края на шестдесетте години се сформира резотоцианно-демократичното движение у сърби и българи като израз на нова степен в развитието на нашите народи, разбира се, при непосредственото въздействие на европейските събития. Руското революционно-демократическо движение, което в края на шестдесетте години прераства в революционно народничество, създава огромен теоретически и практически опит, от който се възползват и други народи. Първият Интернационал е създаден през 1864 г. с цел да обедини около себе си всички прогресивни сили на европейските народи. Приближава Парижката комуна. Всичко това оказва несъмнено въздействие за ускореното развитие на българското и сръбското революционно-демократическо движение, отначало в рамките

на буржоазно-либералните течения, а насетне определя скокообразния характер на отрицанието на буржоазния либерализъм. В края на шестедесетте и началото на седемдесетте години започва борба на два фронта: против чуждите поробители и против собствената либерална буржоазия. В това време, когато борбата против чуждите поробители укрепва националното самосъзнание, борбата против буржоазния национализъм влияе за окончателното формиране на мисълта, че истинска национална свобода няма без социална свобода и че те могат да бъдат осъществени само посредством социална революция. Парижката комуна направи решаваща крачка във формирането на европейското работническо движение и ускорява започналото вече развитие на класовите стълкновения, които обуславят редица явления, имащи съдбоносно значение за Европа. Парижките събития в началото на седемдесетте години оказват непосредствено въздействие върху разгръщането на събитията в отоманската империя, те ускоряват развитието на революционно-демократичните и национално-освободителните движения на балканските народи.

В седемдесетте години революционно-демократичните движения сред сърби и българи достигат своята пълна изява и проникват много дълбоко в живота на нашите два народа. Те определят по съществен начин по-нататъшната съдба на тези народи във всички области на обществения живот: политическа, икономическа, културна, литературна и идеологическа. На времето си В. И. Ленин с пълно право бе отбелязал, че руските революционни демократи са по тенденция противоположни на либерализма на тогавашното време и че тяхната борба против либерализма започнала през шестдесетте години и продължила чак до най-ново време, обуславя изхода на борбата за нова Русия. Тези думи на В. И. Ленин могат да се приложат напълно към ролята на българските и сръбските революционни демократи в борбата им за нова България и нова Сърбия.

Любитно е да се обрисова накратко как са се развили тези движения сред нашите два народа. Българското революционно-демократично движение израства от организираната борба на българската дребна буржоазия за освобождение, като се почне с Раковски и чрез Каравелов се стигне до Васил Левски и Христо Ботев. Едновременно с организирането на борбата за национално освобождение постепенно израства съзнанието за социална свобода. Каравелов, а след него Левски и Ботев насочват революционните сили в сърцевината на събитията. Те вършат това като идеолози и организатори, и като поети. В средата на шестдесетте години у сърбите се създава „Обединение на сръбската младеж“ (Омладина), чиято буржоазно-просветителна програма си поставила за цел да разшири националното самосъзнание и да организира борбата за освобождение на онази част от сръбския народ, която пъшкала под чужд гнет. В процеса на развитие на тази организация се разкрива, че в нейната среда стремително се заражда движение с ясно изразени социални стремежи, което в края на шестдесетте години става напълно самостоятелно. От Светозар Милетич и Владимир Йованович „Омладина“ стига до Любен Каравелов и сетне до Светозар Маркович. Общността в развитието на движението у сърби и българи през този исторически период е повече от очевидна. Тя се обуславя преди всичко от общите вътрешни обществено-исторически причини, както и от сходството на външните обществени фактори.

Ако разгледаме по-отблизо периода на сръбското и българското революционно-демократично движение веднага ще се натъкнем на някои общи

и съществени черти помежду им. Тъй като и Сърбия и България са били ярко обособени аграрни страни, голямата част от населението е било селско. Селячеството се явява основна обществена сила в единия и другия народ, и затова естествено, и сръбските и българските демократи, както и техните руски учители са считали селячеството като основен фактор на общественото развитие. Поради това сравнително леко се усвоява идеологическата концепция за изменение на света, която руските революционери-демократи подробно разработили теоретически и философски. Селският социализъм от руски образец по своята същност е своеобразен израз на европейските класови движения и социални сътресения. От гледна точка на нашето време напълно понятно е защо сръбските и българските революционни демократи не са могли да възприемат научния социализъм, и ако са го възприели, то са били само отделни негови елементи, защото обществените сили на нашите народи не са дорасли още да разберат научния социализъм, който е основан на теорията за класовата борба на високо развитите индустриални страни. Но те подготвиха почвата за възприемане на научния социализъм в осемдесетте и деветдесетте години.

Обща черта между сръбските и българските революционни демократи се явява и това, че едините и другите са обладавали достатъчно сила, интелектуални възможности, смелост и безстрашие, за да приложат усвоените от тях теории на конкретна практика. Раковски Каравелов, Левски, Ботев, Жувич, Тодорович, Маркович са имали собствена представа за бъдещето на своите народи и са се стремели да видят тяхната съдба във връзка с общите течения на европейската история, като същевременно са се старали да не нарушат с нищо приемствеността на собственото си историческо развитие. Национално-освободителният компонент в революционно-демократическата програма у сърби и българи е почти еднакво изразен и представлява несъмнена тяхна обща черта. Това явление е напълно естествено, защото през шестдесетте и седемдесетте години българският народ е бил изцяло под турско иго. В това време голяма част от сърбите е изпитвала също турски и австрийски гнет. Останалите балкански славяни и други балкански народи е трябвало да се борят за своята национална свобода.

Впрочем, всички тия действително значителни черти на сходство между българи и сърби през шестдесетте и седемдесетте години на миналия век се допълват и с няколко различия, които по своему определят националната специфика на всеки един от тях. Преди да почнем да говорим за различията нека напомним, че сходствата и съпаденията са определили основните черти на епохата, а различията са обусловили само известни специфичности, които обаче не могат да се пренебрегнат в работи от подобен род.

Нека разгледаме съществуващите в онова време различия между сърби и българи, които са оказали забележимо въздействие върху революционно-демократическото движение у тези два народа. В българското революционно-демократическо движение е преобладавал национално-освободителният компонент. Ето защо цялото движение е било насочено преди всичко против турците, сетне против фанариотите и българите, така наречените „стари“, които виждали бъдещето на България в рамките на една либерално-организирана турска империя. На трето място, сред противниците на българското революционно движение се оказали и „младите“, които виждали бъдещето на България в безгранична близост с Русия. Най-видните дейци на българското национално-демократическо движение като Васил Левски и Христо Ботев с голямо усилие утвърдили своята концепция, състояща се в това,

че бъдещето на България трябва да бъде свързано с общите революционни европейски движения и преди всичко със съседните народи.

В сръбското революционно-демократично движение е преобладавал социалният компонент. Причините за това явление трябва да се търсят преди всичко в обстоятелството, че сърбите имат вече известен опит, натрупан в течение на няколко десетилетна относителна свобода. Сръбските революционни демократи, наред с национално-освободителните моменти в своята програма е трябвало да засилят и социалния елемент, защото са били принудени да се борят не само против външния враг, против буржоазията и остатъците от феодализма, но и против онази част от сформиралата се национална буржоазия, която доста активно участва в борбата с чуждите поробители. Сръбската национална буржоазия, държаща в свои ръце властта в сръбското княжество и лелеяна от амбициозните планове за национално освобождение, които имали националистически и шовинистичен характер, трябвало да срещне силния отпор на сръбската революционна демокрация, което, разбира се, придавало на движението известна и значителна специфика. Съвършено ясно е, че сръбските революционни демократи трябвало да заемат не само определена позиция спрямо националната политика на своята буржоазия, стояща на власт, но трябвало също така да изработят твърда програма по националния въпрос на Балканите, ако смятат да постигнат някакви успехи в своята борба. Сръбското революционно-демократично движение трябвало да положи зрелостен изпит по националния въпрос преди всичко по отношение на българите, а след това и спрямо другите балкански народности — славянски и неславянски. Нужно било и теоретически, и практически да определят своите позиции и спрямо мечтите на младата и самоуверена сръбска буржоазия за Душановото царство от Адриатическо до Черно море и от Будапеща до Егейско море. По този въпрос и българското революционно-демократично движение трябвало да покаже зрялост, но то било погълнато преди всичко от борбата за национално освобождение, като взима под внимание всичко онова, което тя включва в комплекса социална революция.

Две бележити фигури на българското и сръбското революционно-демократично движение Христо Ботев и Светозар Маркович със своите лични качества, своя живот и своята дейност изразили във висша степен същността на тези движения. В днешно време са публикувани немалко работи върху взаимните връзки между Любен Каравелов и Светозар Маркович. В заслужаващите внимание изследвания неведнъж се е говорило за тези връзки. И това е съвсем оправдано. Преди всичко затова, че Каравелов и Маркович са действували известно време заедно в сръбска среда, че Каравелов в известен смисъл е пряк предшественик на Маркович, че тези двама видни люде са се намирали в непосреден контакт. Впрочем мисля, че няма никакви дълбоки причини, за да се пренебрегва и другият паралел — между Светозар Маркович и Христо Ботев. Вярно, те не са имали случай лично да се срещнат, да работят в една среда и непосредствено да си въздействуват един на друг, както това е станало в отношенията между Каравелов и Маркович, но на мене все пак ми се струва, че подобен паралел между Ботев и Маркович има по-дълбок смисъл и по-голямо творческо оправдание.

Да видим в какво се заключава този по-дълбок смисъл. Общоевропейските и балканските събития са съставлявали онази обществено-историческа основа, на която са могли да се сближават, сблъскват и разделят най-разнообразни личности. Така се е получавало на практика. Тези общи фактори

несъмнено са изиграли своята роля за общността в съдбите на Светозар Маркович и Христо Ботев, във всеки случай за това е способствували фактът, че те са имали сходен мироглед. Впрочем аз съм склонен да мисля, че решавашо значение в тези паралели са изиграли личната психология и личните особености на двамата дейци, техните индивидуални черти. Тези индивидуални фактори в по-голяма степен са способствували за сближаването на съдбите между Маркович и Ботев, отколкото това са сторили обществено-политическите причини.

При бегъл поглед върху жизнения път на Светозар Маркович и Христо Ботев се хвърлят в очи съществените сходства, дори съвпадения, които говорят много. Те са се родили почти в едно и също време, Маркович през есента на 1846 г., Ботев в началото на 1848 г., сир. и двамата са се родили в навечерието на събитията от 1848 г., които събития определят движущата сила на процесите, с които в съвременната европейска история е започнала Великата френска революция. Те са родени във време, когато било невъзможно дори да се предполага, че сръбският и българският народи, разкъсвани от героизъм и нищета, от мечти за свобода и трагични васални или полуvasални отношения, само след десетилетие и половина ще започнат да играят съществена роля в съдбините на Балканите и на цяла Югоизточна Европа. Маркович и Ботев са ученици на руските революционни демократи. По време на пребиваването си в Русия и единият и другият са видели две Русии: една, която през 1861 г. приема закон за премахване на крепостничесвото, но в същото време трескаво се бори да запази своите привилегии, която потопява в кръв полското въстание от 1863 г. и другата, Русия на Чернишевски, който по време на тяхното пребиваване в голямата славянска държава е бил заточен в Сибир, Русия на Добролюбов и Белински, Русия на Херцен, който неустрашимо биел тревога, призовавайки към въстание. И Маркович, и Ботев, както и техните последователи виждат въплътен своя идеал в образа на Рахметов, герой на Чернишевски, и в своята дейност се вдъхновяват от неговия пример. С еднаква страст те двамата работели сред своите народи. И двамата трагически почти едновременно завършват своя живот. Маркович в края на февруари 1875 г., Ботев през пролетта на 1876 г. Както виждаме, техният живот е твърде сходен един на друг, те преминават почти еднакъв жизнен път, били еднакво предани на идеалите за свобода, справедливост и историческа съдба на своите народи, и животът на двамата трагически се прекъсва. Казвам трагически, защото те са имали духовна енергия за няколко души още, а са могли да участвуват активно само няколко години; те са имали толкова сили, че щяха да извършат още цяла редица човешки подвизи, а успяват да осъществят само някои от тях. Техният подвиг — велик и могъщ — определя сам по себе си историческата епоха на сръбския и българския народ през този период, когато са живели, но те умират в пълния разцвет на своята духовна енергия. Двамата, както виждате, са имали кратък и изключително светъл жизнен път и го завършват с трагична смърт. Няма съществено значение това, че Ботев е паднал, убит от турски куршум, а Маркович е станал жертва на класическата болест на всички поети и мечтатели — туберкулозата. Същественото е това, че и двамата са паднали в борбата против робството и насилието. Техният край отговаря на техния живот и на цялата им съдба, които напълно съвпадат с най-възбуждаващия период от националната история на двата народа през миналия век.

Тези външни съвпадения в участва на Маркович и Ботев ни навеждат на мисълта за вътрешната им близост. И двамата са били еднакво талантливци в най-широк смисъл на думата. И Маркович и Ботев са били сред своите народи: били са в центъра на всички събития, които са ставали у сърби и българи по онова време. Но бидейки дълбоко свързани с главните направления в историята на своите народи, и двамата са били ярко изявени индивидуалности, силни, вътрешно богати, понякога до такава степен изключителни, че нерядко са се чувствували самотни. Христо Ботев е велик поет и същевременно човек, чувствуваш остро болката, любовта и несправедливостта. Погледът му е бил отправен в бъдещето, и той е виждал красотата на своя балкан, на своята родна страна и нейната природа. Той е бил обречен на смърт, но е тъгувал за звездите, за синьото небе, жал му е било да напусне борбата. Всички тези чувства динамично и експлозивно са възплътени в поезията му. Маркович в течение на своя живот често е чувствувал, че се бори сам против всички. Неговите писма разкриват до каква степен понякога той се е чувствувал самотен. Единият и другият са били пламенни по характер. Тяхната страст е имала силата на огъня, в който изгарят не само техните противници, но и те самите. Двамата със страст, присъща на поетите, са се борили за разрешението на най-значителните исторически проблеми на своите народи.

Когато говорим за най-важните черти, общи за Маркович и Ботев, то преди всичко трябва да се спрем на най-главната от тях, която се заключава в пълното единство на мисъл, слово и постъпки, в сливането им с тяхното дело, в безпределната им преданост към идеите. В тази черта именно се отбелязва и разликата между Маркович и Ботев, от една страна, и Каравелов, от друга. Характерното за Маркович и за Ботев, общите им особености, не са им били дадени от бога: те са завоювани в борбата с околната среда и в безкомпромисната борба със самите себе си. Те са резултат от победата над тях самите. Да се проследи развитието на тези две личности в нашата нова история значи да станем свидетели на огромен човешки подвиг, велик за тяхната индивидуална съдба, в същата степен велик и в исторически мащаб.

Има и други сходства, които не трябва да се изпускат из предвид, когато говорим за общите черти между Маркович и Ботев. Преди всичко тази готовност за саможертва, която е резултат на безкрайната им вяра в собствените сили. Тази черта е била развита у тях до такава степен, че те не са се спрели в своя път пред никакви лични жертви. А техните идеали са били винаги единни с идеалите на народите им.

Маркович и Ботев са еднакво талантливи, но всеки по своему: Ботев е велик поет, Маркович е велик идеолог. Ботев е поет с огромен талант. Във всяко свое произведение, независимо от това дали пише стихове или проза, в своите публицистични писания той е толкова поет, колкото в своите най-добри стихотворения. Той е поет по своята афективна и емоционална същност, която възприема света релефно, остро и мигновено. Той е поет и поради това, че виждането си за света изразява преди всичко в поетически образ. Ботев вижда света по-остро, по-дълбоко и по-емоционално, отколкото Маркович. Маркович е преди всичко идеолог. Той е по-спокоен, отколкото Ботев. Той възприема света интелектуално, своето виждане за света и своето разбиране за неговите движения изразява със силогизми, които се стреми да оформи във философска система. Този интелектуално-рационален компонент на личността у Маркович му е помогнал да види по-широко света,

отколкото Ботев. В неговата дейност намира израз потребността колкото може по-пълно и цялостно логически да осветли света. Но при всички различия във възприемането на света и израза на своите представи за него те почти еднакво реагират на големите исторически събития. Те съвършено еднакво са се отнасяли към всичко, което ги окръжава: единият и другият са били твърде активни, бързо са минавали от думи към дела, нито единият, нито другият са могли да се успокоят дори за миг, докато не осъществят в живота своите идеали. Въпреки че в основата на тази дейност у единия от тях е лежала емоцията, а у другия — мисълта, тяхното отношение към идеала и неудържимия стремеж към най-бързото му осъществяване е съществена черта в духовния облик на двамата дейци. И тя е толкова по-забележителна, колкото с по-голяма определеност и сила се проявява в тяхната дейност.

В по-широк смисъл на думата и Маркович, и Ботев са в равна степен поети и идеолози, въпреки че единият мисли предимно в художествени образи, а другият — в силогизми. Поезията като човешки акт, като процес за изменение на света, поезията като процес за изменение реда в света, като определение на нови форми на живота, са еднакво характерни както за Маркович, така и за Ботев. И двамата с поетическо въълнение атакуват остарелите форми на живот и действуват за тяхното изменение. В това и двамата са поети. Идеолози са били преди всичко затова, защото дълбоко са вярвали, че без познаване закономерностите на движущите сили на живота и обществото, без интелектуално проникване в дълбоките течения на живота, те не ще могат да почнат ожесточена борба с инертността и изостаналостта. И двамата еднакво са съзнавали, че е невъзможно да се измени светът, ако не се знае накъде трябва да се върви, по какъв път по-скоро може да се стигне до целта, каква е природата на обществените движения, с които трябва да се установи духовен контакт, за да действуват успешно в името на изменението на живота и света.

Ние казахме вече, че участва на Маркович и Ботев е била еднакво трагична, защото и двамата твърде рано са загинали и не са могли да се проявят докрая. Нужно е сега да се обърне внимание още на няколко характерни черти на тяхната дейност: техният наистина поетически и исторически подвиг е бил немалко прибързан, имал е немалко заблуждения. Трагически заблуждения не е имал. Маркович и Ботев са бързали затова, защото са мечтали и страстно са желали да сторят колкото се може повече през своя живот, бързали са, защото са чувствували, че трябва да се направи много, та техните народи да тръгнат по пътя на прогреса, бързали са, защото са се стремели да изтръгнат из назадналостта всичко онова, което у техните народи е било наистина велико и ценно, бързали са и затова, че е трябвало всичко да успеят да извършат до смъртта си, чувствувайки, че смъртта ще остави много от техните замисли неизказани и неосъществени. Прибързаността е придала на техния човешки и поетически подвиг известна патетичност, извисила го е над сферата на спокойната и логическа разсъдъчност, придала му е характер на емоционално увлечение, което нерядко пречи на трезвата оценка на тяхната дейност. Тази бързина се чувствува навсякъде: в литературата както и във философията, в поезията, както и в организацията на борбата за освобождение. Тя не се явява определяща в самата тяхна дейност, но твърде добре илюстрира нашата мисъл за това, че времето на нашето ускорено развитие се е отразило в тях като в свои най-крупни изразителни представители.

Струва ми се, поради това важно в дадения исторически момент, когато патетичността е що-годе стихнала, да се обърнем към Маркович и Ботев, към всекиго поотделно и към двамата заедно като едни от тези, които са положили основите на нашето съвременно социалистическо общество, на шата нова култура и литература, и спокойно да разкрием природата на тяхното мировъзрение, на техните възгледи за бъдещето на сърби и българи, без да забравяме обаче онази привлекателна патетичност, без която тяхната дейност би се оказала малко нещо обеднена.